

दुर्गादेवीका फागमा सन्दर्भ

गणेशकुमार बुढा

नेपाली भाषासाहित्यमा अनुसन्धानरत

Email : ganeshbudha12345@gmail.com

लेखसार

दुर्गादेवीको फाग थलिनौबिसको दुर्गादेवीको मन्दिरमा दुर्गादेवीको पूजा विशेषमा गाउने भक्ति गीत हो । दुर्गादेवीका फाग पर्व विशेषमा गाउने प्रचलन छ । यस फागमा दुर्गादेवीको जन्मसन्दर्भ, पूजासामग्री, पूजाविधि, देवीको मण्डप दुर्गादेवीको पूजा आराधना विषयमा देवी भक्तिको बारेमा वर्णन गरिएको पाइन्छ । दुर्गादेवीको आराधना, भक्तिको सन्दर्भलाई फागमा समावेश गरिएको छ । दुर्गादेवीको शृङ्गारको वर्णन, रूपको वर्णन, सौन्दर्य वर्णन गरिएको छ । दुर्गादेवी जहिल्यै सत्य र न्यायको पक्षमा उभिएर पवित्रताकी प्रतिमूर्तिका रूपमा वर्णन गरिएको छ । दुर्गादेवीको थलिनौबिस प्राकृतिक सौन्दर्यको वर्णन, थलिजिउलाको खुट्कुडीको वर्णन थलिनौबिसको प्राकृतिक, सांस्कृतिक परिवेशको चित्रण फागमा पाइन्छ । यहाँको पूजाविधि, शुद्धतासम्बन्धी विधि, साथै सम्पूर्ण पूजासामग्री, विधिको वर्णन फागमा पाइन्छ । दुर्गादेवीको पवित्र मन्दिर दुर्गा मन्दिरमा देवीको पूजा समयमा पुजारी, नायक, ब्राह्मण, वर्तालु र सम्पूर्ण सहभागीहरूले चोखोनिम्तो भएर पूजा अनुष्ठान सिद्धी गर्ने गरिन्छ । महाअष्टमी, लाकुडी लाइनी, गोलो हाल्ली, मेदा पर्व विशेषमा दुर्गादेवीको जन्म, पूजाविधि, यात्रा वर्णनसँग सम्बन्धित फागलाई सन्दर्भपरक दृष्टिकोणले विश्लेषण गरी यहाँको लोकसाहित्य र आस्था विश्वासप्रति प्रस्तुत अध्ययनले महत्वपूर्ण योगदान रहेको छ ।

शब्दकुञ्जी : सन्दर्भ, दुर्गादेवी, प्रतिमान, मन्दिर, पूजाआराधना ।

विषयपरिचय

बझाङ सुदूरपश्चिम प्रदेशमा पर्ने हिमाली जिल्ला हो । बझाङ जिल्लाको मध्य भूभागमा थलिनौबिस क्षेत्र अवस्थित छ । यस क्षेत्रमा बुढा, जप्रेल, दौल्याल, पूजारा, चलाउने, रोकाया, कडायत, थापा, सिंह, मल्ल, वि.क., दमाई, कामी, चनारा, रावल, विष्ट, भण्डारी, चिमाडी, जोशी, बडु आदि थरका मानिसहरू बसोबास गर्दछन् । तिनै जातिहरूले गाउने फागलाई मूल आधार बनाएर लोकसाहित्यको महत्वपूर्ण विधा लोकगाथाका कोणबाट यस शोधलेखमा विश्लेषण गरिएको छ । यहाँ प्रचलित लोकगीतहरू पुराकथनात्मक विषयवस्तु समेटिएका जनश्रुतिमूलक लोकगाथाका रूपमा रहेका छन् । यहाँ प्रचलित लोकगीतहरूमा मागल, फाग, चैत, धमारी, भारत, भोलाउलो, चाँचडी, गाथा, पैकेलो, दुस्को, भुवोगीत, डेउडा, खेललाइनी आदि नामले चिनिन्छन् । तिनलाई संस्कार गीत, पर्वगीत, भक्तिगीत, ऋतुसम्बन्धी गीत, प्रेमगीत, बालगीत, ठट्टागीत, कर्मगीत, घरगीत आदिका रूपमा वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ । डोटेली साहित्यमा विभिन्न चैतान्तर्गत फागलाई अध्ययन गर्ने भए तापनि यस क्षेत्रमा भने पर्वगीतका रूपमा फाग गाउने प्रचलन रहेको छ । फाग महिला र पुरुष दुवै गाउँछन् । फाग लोकसाहित्यको लोकगीतान्तर्गत पर्ने कथानक रहेको पर्व गीत हो । यस क्षेत्रमा दुर्गादेवी, महालिङ्ग देवता, बाठपाला देवता, लाङ्गा देवता, मस्टा देवता, धल्देउ देवताका फागहरू प्रचलित रहेका छन् । यिनै फागहरूमध्ये दुर्गादेवीका फागको सन्दर्भवादी पद्धतिका आधारमा यस लेखमा विश्लेषण गरिएको छ ।

फाग संस्कार तथा पर्वगीत हो । जन्मदेखि विवाहसम्मका संस्कार र वर्षचक्रका अनेकौं चाडवाडहरूका साथै विभिन्न जात्रा, उत्सव, यज्ञ तथा अनुष्ठानहरू पूजाआजाका कर्मकाण्डीय विवरण सम्पन्न गर्दा र जाग्राम बस्दा अनिवार्य मानिने ईश्वर भजनका रूपमा नारीसमूहद्वारा फाग गाउने प्रचलन छ । फागको सामान्य अर्थ माहुरीका घरको प्वालबाट जसरी माहुरीहरू भुनभुनाउने गर्दछन् त्यसरी नै महिलाहरूले भुनभुनाएर गाउने गीत भन्ने बुझिन्छ । यस क्षेत्रमा भने पुरुष जातिले समेत फाग गाउने गरेको पाइन्छ । विभिन्न चाडपर्वका अवसरमा बुढाबुढी, युवायुवती, केटाकेटी सबै मिलेर शिष्ट भाषाशैलीमा गाइने पौराणिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, पारिवारिक र सामाजिक विषयवस्तु समेटिएको कथानकयुक्त गाथा नै फागगीत हो । फागलाई लोकगीत भनेर परिभाषित गरिए पनि यस क्षेत्रका फागहरूमा लामो कथानक समेटिएको गीत भएकाले फागलाई लोकगाथाका रूपमा विश्लेषण गरिएको छ । पर्वविशेषमा देवी देवताहरूको भक्ति, स्तुति गायनमा वर्णन गरिएका देवीदेवताको जीवन वर्णन, इतिहास, पूजाकर्म अनुष्ठान सिद्धिसम्बन्धी मौखिक परम्परामा रहेका लामा आख्यानान्तरिक संरचनाका फाग गीत लोकगाथा हुन् ।

सम्पादन सिद्धान्तका आधारमा लोकसाहित्यलाई विश्लेषण गर्ने विभिन्न पद्धतिहरू प्रचलनमा छन् । तीमध्ये लोकसाहित्यको विश्लेषण गर्दा मूलपाठको क्षेत्रकार्य र सामाजिक सन्दर्भलाई महत्व दिनुपर्दछ, भन्ने मान्यता नै हाइम्सको सन्दर्भवादी पद्धति हो । लोकसाहित्यको अध्ययनका क्षेत्रमा देखापरेका पद्धतिहरूमा जे.एल. अस्टिनको कार्यसम्पादनकारी सिद्धान्त सर्लको 'वाक्क्रिया सिद्धान्त', ग्राइसको सहकार्यात्मक सिद्धान्त, डेलहाइम्सको 'कथनको जातितत्व', बाउम्यानको 'सम्पादन कला' लाउरी हान्कोको 'परम्परा र परिस्थिति' आदि रहेका छन् । यस लेखमा बभाङको थलिनौबिस क्षेत्रमा प्रचलित दुर्गादेवीका फागलाई सन्दर्भवादी पद्धतिका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । यस पद्धतिअनुसार विधा, सहभागी, परिवेश र दृश्य, उद्देश्य र घटनाक्रम र प्रतिमानको कोणबाट मात्र सङ्कलित फाग गीतको अध्ययन गरिएको छ । प्रस्तुत शोधलेख बभाङ थलिनौबिस क्षेत्रमा प्रचलित फागको सन्दर्भपरक अध्ययनसँग सम्बन्धित रहेको छ । दुर्गादेवीका फागको यसभन्दा अगाडि अन्य विभिन्न साहित्यिक मान्यताका आधारमा विश्लेषण भए तापनि यस लेखमा चाहिँ डेल हाइम्सको कथनको जातिपद्धतिका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्ययनको विधि

फागगीतहरू सुदूरपश्चिम र मध्यपश्चिमका विभिन्न जिल्लाहरूमा प्रचलित छन् । भौगोलिक हिसाबले व्यापक क्षेत्रमा फैलिएका यस्ता सामग्रीहरूलाई सङ्कलन गर्न क्षेत्र छनोट गर्नु आवश्यक हुन्छ । यस लेखका लागि चयन गरिएका क्षेत्रमा पुगी टेपरेकर्डर, क्यामेरा, ल्यापटप, मोबाइल, रेकर्डर आदि उपकरणहरू प्रयोग गरी सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । प्रस्तुत लेखका लागि अवलम्बन गरिएका सामग्री सङ्कलनका विधि र विश्लेषणको प्रक्रिया तथा ढाँचा प्रस्तुत गरिएको छ :

प्रस्तुत लेखका लागि प्राथमिक स्रोत र द्वितीयक स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । शोधकार्यका लागि आवश्यक प्राथमिक सामग्रीका रूपमा रहने फागहरूको सङ्कलन क्षेत्रकार्यबाट गरिएको छ । यस लेखमा लोकव्यवहारको अध्ययन गर्दै सामग्री सङ्कलनका लागि बभाङ जिल्लाको थलिनौबिस क्षेत्रको चयन गरिएको छ । यस थलिनौबिसमा दुर्गादेवीका फागको सङ्कलन गरी विश्लेषण गरिएको छ । बभाङ थलिनौबिसको छवि स पाथिभेरा गाउँपालिकाका र दुर्गाथलि गाउँपालिका लगायत ठाउँको चयन गरिएको छ । विर्सतीमेला,

चैतली मेला पर्व, महाअष्टमी, महानवमी, खेल लाइनी पर्व, माघे सङ्क्रान्ति, उत्तराइनी, चैते दशैं, साउन पन्ध्र खिर खाने पर्व, लाकुडी लाइनी पर्व, भकुण्डो हाली पर्व, हुम पर्व जस्ता विभिन्न पर्व र उत्सवमा सहभागी भएर वा असहभागी अवलोकन पद्धतिबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ। यस क्रममा लोकसाहित्यका विभिन्न अध्ययन पद्धतिमध्ये सन्दर्भवादी पद्धतिलाई आधार बनाइएको छ। स्थलगत अध्ययन र अवलोकन गरी प्रत्यक्ष फाग भट्याउने (माडा हाल्ने) व्यक्तिलाई शोधपुछ, गर्दै फागको सङ्कलन गरिएको छ। फागहरू अहिले विस्तारै लोप हुँदै गइरहेकाले फाग विशेषज्ञ (माडा हाल्ने व्यक्ति) लाई भेटेर सामग्री लिपिबद्ध गर्दै स्थलगत अध्ययन र अवलोकन गर्दै फाग सङ्कलन गरिएको छ। यसमा सङ्कलन गरिएका फागगीतको अभिलेखन पनि गरिएको छ। क्षेत्रकार्यमा शोधार्थी स्वयम् सहभागी भई स्वराङ्कन र चित्राङ्कन गरिएको छ। मौखिक रूपमा र लोकव्यवहारमा प्राप्त सामग्रीलाई कागज, टेप र क्यामराका माध्यमले सङ्कलन गरिएको छ। यसरी मूलपाठ तथा प्रस्तुति प्रक्रियाको सामग्री सङ्कलन गरी सकेपछि सूचकहरूबाट त्यसको निर्माण, प्रयोगको सन्दर्भ, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक तथा अनुष्ठानमूलक पक्षका बारेमा समेत जानकारी लिइएको छ।

प्रस्तुत लेख मुख्यतः प्राथमिक स्रोतका सामग्रीमा आधारित भए तापनि अध्ययनको सैद्धान्तिक आधार निर्माण र अध्ययनका क्रममा द्वितीयक स्रोतका सामग्रीको पनि प्रयोग गरिएको छ। यसका लागि लोकसाहित्यका पुस्तकहरू, सन्दर्भवादी पद्धतिसम्बन्धी सैद्धान्तिक सामग्री, पत्रपत्रिकाहरू, जर्नलहरू, कार्यपत्रहरू, उपयोग गरिएका छन् भने इन्टरनेट, इन्स्ट्रोग्राम, मेसेन्जर, युट्युब जस्ता विद्युतीय सामग्रीलाई पनि द्वितीयक सामग्रीको स्रोतका रूपमा लिइएको छ। पुस्तकालयमा तथ्य सङ्कलन गर्दा किताब वा लेखका वाक्यहरूलाई जस्ताको तस्तै उद्धृत गर्ने उद्धरण, किताब वा लेखका कुरालाई आफ्नै भाषा वा शैलीमा रूपान्तरित गर्ने रूपान्तरण र किताब वा लेखका कुरालाई सङ्क्षेपीकरण गर्ने सङ्क्षेपीकरणको प्रक्रियालाई अपनाइएको छ। सामग्री सङ्कलन गर्दा सहभागी अवलोकन विधि र असहभागी अवलोकन विधिलाई उपयोग गरिएको छ।

सन्दर्भको सैद्धान्तिक अवधारणा

लोकसाहित्यको सैद्धान्तिक अध्ययनका लागि पुनर्जागरण कालपछि पाश्चात्य जगत्मा विभिन्न पद्धतिहरू विकास भएका पाइन्छन्। लोकसाहित्यका विधाहरू सामाजिक संस्कृतिसँग सम्बन्धित हुन्छन्। तसर्थ लोकसाहित्यको अध्ययन पाठकेन्द्री नभई कार्यसम्पादन केन्द्रित हुनुपर्छ भन्ने मत विद्वानहरूको पाइन्छ। लोकसाहित्यको अध्ययन गर्दा सम्बन्धित क्षेत्रमा गएर त्यसको प्रस्तुति विधि, सामाजिक संस्कृति तथा त्यसको महत्व र उपयोगिता आदिको समेत व्याख्या विश्लेषण गरिनुपर्छ। यस किसिमको अध्ययन पद्धतिलाई कार्यसम्पादन पद्धति भनिन्छ। कार्यसम्पादन पद्धतिका धेरै पद्धतिहरूमध्ये 'कथनको जातितत्व' पनि एक मानिन्छ। डेल हाइम्सले भाषा र लोकवार्ताको अध्ययन गर्दा भाषिक अभिव्यक्ति भएका साहित्य वा साहित्येतर विषयमा जातीय तत्व र सम्बन्धित परिवेशको भूमिका महत्वपूर्ण हुने विचार व्यक्त गरेका छन्। डेल हाइम्सको पद्धतिलाई 'कथनको जातितत्व' भने तापनि त्यसलाई छोटकरीमा कथनको पद्धति भनिन्छ (बन्धु, २०७१ : ८२)। उनी अङ्ग्रेजी अक्षरहरू ऋम्भ्स्ल्न लाई आधार मानेर प्रत्येक अक्षरबाट एक सूत्रको निर्माण गरेका छन्। त्यसलाई स्पिकिङ्ग मोडेल भनिन्छ।

लोकसाहित्यका विधालाई तिनका स्रष्टा र सन्दर्भसहित विवेचना गर्ने चलन सम्पादन सिद्धान्तको विकासले गर्दा भएको भन्ने बुझिन्छ। यस सिद्धान्तले पाठ र सन्दर्भ दुवै अविभाज्य हुन् भन्ने मान्दछ। कुनै पनि श्रोताले

पाठको अर्थ बुझ्नका लागि सन्दर्भ आवश्यक पर्छ । सन्दर्भको ज्ञानविना कुनै पनि पाठको अर्थ लाग्दैन । सन्दर्भ भन्नाले पाठमा प्रयोग हुने तात्कालिक सन्दर्भ वा परिवेश भन्ने बुझिन्छ । तात्कालिक भौतिक सन्दर्भमा भौगोलिक वातावरण, जलवायु, ऋतु (मौसम), सहभागी व्यक्तिहरूको पेसा, लोककथाको प्रस्तुतिको अवसरमा वाचक वा श्रोताले अनुभव गरेका शारीरिक तथा मानसिक क्रिया र प्रतिक्रिया पर्दछन् भने परम्परागत सन्दर्भअन्तर्गत त्यस परम्परासँग सम्बन्धित धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक तथा राजनीतिक विषय पर्दछन् । लोकसाहित्यका विधाको सन्दर्भपरक अध्ययन विधिबारे मोतीलाल पराजुलीको विचारले प्रस्ट पार्ने देखिन्छ । “परम्परागत अध्ययन पद्धतिहरू मूल पाठलाई विश्लेषण गर्ने सन्दर्भमा निर्मित थिए भने सन्दर्भवादी अध्ययन पद्धति लोकसाहित्यको अध्ययनमा देखा परेको नवीन दृष्टिकोण हो । समाज, संस्कृति र सामाजिक सन्दर्भलाई पनि सँगै राख्नुपर्छ भन्ने मान्यता यस पद्धतिमा प्रस्तुत गरिएको छ” (पराजुली, २०६३, पृ. ७३) ।

समाज भाषावैज्ञानिक तथा लोकवार्ताविद् डेल हाइम्सले सन् १९६२ मा ‘कथनको जातितत्व’ को कुरा ल्याए । उनको ‘कथनको जातितत्व’ले भाषा, साहित्य, संस्कृति र लोकवार्ताका क्षेत्रकार्यसमेतलाई प्रभाव पाऱ्यो । प्रस्तुत सन्दर्भमा सम्पादन सिद्धान्तका मूल आधारहरू मध्ये डेल हाइम्सको ‘कथनको जातितत्व’लाई सङ्क्षिप्त रूपमा परिचय गराइन्छ ।

डेल हाइम्स र कथनको जातितत्व

‘कथनको जातितत्व’ भाषा, साहित्य, संस्कृति र लोकवार्ताको क्षेत्रमा प्रभावशाली सिद्धान्त हो । यसलाई छोटकरीमा कथनको पद्धति पनि भनिन्छ । भाषिक मानवशास्त्रको एक भागका रूपमा चिनिने ‘कथनको जातितत्व’ भाषा, संस्कृति र समाजका विचमा अन्तरसम्बन्ध राख्ने परम्परित मानवशास्त्रको विकसित रूप हो (बाउम्यान र सेर्जर, १९७५ पृ. ९५) । यो पूर्णरूपले सूचनाको नयाँ विधिमा केन्द्रित छ । यसले एकातिर साधारणतया व्याकरण र अर्कोतिर जातितत्वहरूबारे जे पत्ता लाग्यो त्यसबारे जानकारी दिन्छ । सामाजिक जीवन निर्वाहमा भाषाको प्रयोग अर्थात् कथन नै यसको मूल विषयवस्तु हो (बाउम्यान र शेर्जर, १९७५, पृ. ९६) । ‘कथनको जातितत्व’का जनकका रूपमा चिनिने डेल हाइम्सले सन् १९६२ मा मानिस कसरी कुरा गर्छन् भन्ने अध्ययन गर्ने क्रममा ‘कथनको जातितत्व’को कुरा ल्याए । भाषालाई सञ्चारको साधनका रूपमा मानिएको त्यस महत्वपूर्ण लेखमा कथन वा वाक्घटनाको वर्णनका लागि आवश्यक कुराहरूको चर्चा गरेका छन् । पछिआएर हाइम्सले अभिव्यक्तिको साङ्केतिक विधि समावेश गर्दै कथनको जातितत्वहरूको परिष्कार परिमार्जन गरे जसको नाम सञ्चारको जातितत्व राखे (विन्सटन, २०१२, पृ. १) । त्यसपछि उनले सन् १९७४ मा जातीय समुदायको भाषिक व्यवहार नै जातीय विश्लेषणको प्रारम्भिक बिन्दु हो (हाइम्स, १९७४, पृ. ९) भन्ने विचार प्रस्तुत गरे । मानिस जब अरूसँग केही कुरा बताइरहेको हुन्छ, त्यसबेला उसले कस्तो व्यवहार प्रस्तुत गर्छ भन्नु नै भाषिक व्यवहार हो । अतः उनले अध्येताहरूका लागि कुनै खास जातिको सञ्चारबारे अध्ययन हेतु ६ वटा पद्धतिहरू (१) भाषिक समुदाय (२) भाषिक अवस्था (३) भाषिक घटना (४) साञ्चारिक कार्य (५) साञ्चारिक शैली (६) कथनको विधि प्रस्तुत गरे (विन्सटन, २०१२, पृ.: १) । हाइम्सले पछिल्लो समयमा आएर कथनमा जातीय तथ्याङ्कको वास्तविक समूहबारे कार्य गरिरहेका थिए । त्यस कार्यले उनको प्रारम्भिक कार्यढाँचा ‘कथनको जातितत्व’ को आवश्यकता महसुस गरायो । त्यसपछि उनले कथनको जातितत्वलाई बढी भन्दा बढी प्रभावकारी बनाउन परिष्कार परिमार्जन गर्नुपर्ने देखे । सोहीअनुरूप व्याख्या

विश्लेषणका क्रममा देखापर्ने सामाजिक समस्याप्रति पूर्ण सावधानी अपनाउँदै उनले आफ्नो भाषिक घटना नामक पद्धतिबारे हेरफेर, पुनर्व्याख्या तथा विस्तार गरे। त्यस ढाँचालाई स्मरणीय हेतु अङ्ग्रेजी शब्द क्एम्ब्ल्ड् द्वारा कोड (सङ्केत) गरियो। यसर्थ वाक्यघटना तथा वाक्यक्रियाको विश्लेषणको आधार स्वरूप विकसित यस पद्धतिलाई उक्त शब्दको प्रत्येक अक्षरबाट थालिने शब्दहरूका आधारमा यसरी देखाइन्छ :

S - Setting and scene (परिवेश र दृश्य)

P - Participants (सहभागीहरू)

E - Ends (उद्देश्य)

A - Act sequence (कार्यको क्रम)

K - key (सुर)

I - Instrumentalities (करणत्व)

N - Norms (प्रतिमानहरू)

G - Genre (विधा (बन्धु, २०७१, पृ. ८२)

उल्लिखित सम्पादन सिद्धान्तका विविध प्रकारलाई समन्वय गरी विश्लेषणको ढाँचा निम्नानुसार तयार पारिएको छ :

- (क) परिवेश र दृश्य
- (ख) सहभागी
- (ग) उद्देश्य र घटनाक्रम
- (घ) प्रतिमान
- (ङ) विधा

परिवेश र दृश्य

लोकसाहित्यका हरेक विधाका आआफ्ना पहिचान हुन्छन्। ती विधाहरू पृथक्पृथक् परिवेशमा प्रस्तुत गरिन्छन्। परिवेशले कथनकार्यको समय र स्थानलाई बुझाउँछ। साधारणतया यसले भौतिक अवस्थालाई जनाउँछ। कुन ठाउँमा, कुन समयमा र कुन परिस्थितिमा उक्त विधा प्रस्तुत गरिएको छ भन्ने कुरा विश्लेषणकर्ताले उल्लेख गर्नुपर्छ। दृश्य भनेको मानसिक परिवेश वा सांस्कृतिक लक्षण हो (हाइम्स, १९७४, पृ. ५५-५६)। सम्बन्धित कार्यप्रति सहभागीहरूको मानसिक अवस्था केकस्तो छ भन्ने कुराको विश्लेषण गर्नुपर्छ। जस्तै : लोकनाटकको कार्य सम्पादन भइरहेको छ भने त्यसैअनुसार धार्मिक, ऐतिहासिक वा सामाजिक परिवेशअनुसारको आस्था वा श्रद्धा सहभागीहरूमा हुन्छ। अर्थात् परिवेशले लोककथा प्रस्तुत हुने स्थल र समयलाई बुझाउँछ भने दृश्यले त्यस परिवेशका व्यक्तिको मानसिक स्थिति बुझाउँछ। कुन समयमा कसरी उक्त विधा सम्पन्न भइरहेको छ, सम्पूर्ण अवस्थागत विवरणहरू अध्ययनकर्ताले देखाउनु पर्दछ। यिनै विषयहरूको यथार्थ विश्लेषण परिवेश र दृश्यअन्तर्गत रहन्छन् (पराजुली, २०७१, पृ. १४५)।

सहभागीहरू

लोकवार्ताका विधाको सम्पादनमा वाक्क्रियाका वक्ता र श्रोता, सम्पादनकर्ता र दर्शक सबै व्यक्तिहरू नै सहभागीअन्तर्गत पर्दछन् । यसअन्तर्गत वक्ता वा गायक, श्रोता वा दर्शक, अभिनेता वा प्रस्तोता, सम्पादक र आयोजक आदि पर्दछन् । नेपाली लोकसाहित्यको विधागत अध्ययनको सन्दर्भमा लोकगीत र लोकगाथामा गायक र श्रोता, लोककथा, उखान र गाउँखाने कथामा वाचक र श्रोता, लोकनाटकमा अभिनेता, दर्शक, गायक, वादक र सम्पादकहरू सहभागीका रूपमा रहन्छन् । मानौँ परिवारकी हजुरआमाले आफ्नो नव पुस्ताका युवतीहरूलाई कथावाचन गर्नु भएको छ यद्यपि पुरुषलाई सम्बोधन गर्नु भएको छैन तथापि पुरुषहरूले पनि सुनेका छन् भने उनीहरू पनि सहभागी हुन् । नेपाली लोकसाहित्यको विधागत अध्ययनका सन्दर्भमा सम्बन्धित विधाका वाचक, गायक अथवा कुनै पनि माध्यमबाट आफूलाई प्रस्तोता सहभागीका रूपमा प्रस्तुति जनाउने सम्पादकहरू सहभागीका रूपमा रहन्छन् । यिनीहरूको परिचय दिँदा सहभागीको भूमिका, जातीय स्थिति, धर्म, उमेर, लिङ्ग, पेसा आदि वैयक्तिक पहिचान दिनु आवश्यक हुन्छ (पराजुली, २०७१, पृ. १४५) ।

उद्देश्य र घटनाक्रम

लोकसाहित्यका हरेक विधाहरूको प्रस्तुतिमा निश्चित उद्देश्य रहेको हुन्छ । लोककथा, लोकगीत, लोकनाटक आदि प्रस्तुत गर्नुको उद्देश्य के हो भन्ने कुरा अध्येताले खुलाउनु पर्दछ । कुनै पनि लोकसाहित्यको प्रस्तुति धार्मिक अनुष्ठानका लागि अथवा मनोरञ्जन प्राप्त गर्न या त कुनै माङ्गलिक अवसरमा शुभसाइतका लागि गरिन्छ । यस्तै शिक्षा प्रदान गर्न चेतना जगाउन, उपदेश दिन, सञ्चार गर्न वा अर्थोपार्जन गर्न आदि जस्ता उद्देश्य पूरा गर्न गरिन्छ । लोककथा, उखान र गाउँखाने कथा आदि जस्ता विधामा उपदेश प्राप्त तथा मनोरञ्जनका लागि प्रस्तुत गरिन्छन् । लोकगीतको प्रस्तुति मनोरञ्जन लिन, धार्मिक अनुष्ठान पूरा गर्न, जनचेतना जगाउन आदि उद्देश्यका लागि गरिन्छ । लोकनाटकहरू पनि कुनै धार्मिक अनुष्ठान पूरा गर्न, मनोरञ्जन लिन आदि प्रयोजनका साथ गरिन्छ (पराजुली, २०७१, पृ. १४५) । यसरी उद्देश्य देखाउने सन्दर्भमा सम्बन्धित विधाको लोकरीति र प्रयोजनलाई अध्येताले स्पष्ट रूपमा प्रस्तुत गर्नु पर्दछ ।

कुनै पनि कथन वा प्रस्तुतिको निश्चित आकार, रूप वा क्रमलाई नै कार्यको क्रम भनिन्छ । यसमा सम्बन्धित कथन वा प्रदर्शनका विभिन्न मोडहरू, घटनाहरू वा विधिविधानका क्रमहरूको व्याख्या गरिनुपर्छ । जस्तै: लोकगीतको गायन गर्दा वाद्यवादनको तयारी, स्थायी अंशको गायन, अन्तरा गायन, पुनरावृत्ति, समाप्ति जस्ता चरणहरू रहन सक्दछन् । लोकनाटकहरूको प्रदर्शनमा आनुष्ठानिक कार्य, आरती, नाच, अभिनय आदिको क्रम हुन सक्दछ । कुनै पनि कथनमा निश्चित क्रम हुन्छ । नाटकका घटना तथा कथाका विभिन्न मोडहरूमा वाक्क्रियाका क्रम हुन्छन् (बन्धु, २०७१, पृ. ८३) । यसरी नै लोकसाहित्यका हरेक विधाको प्रस्तुतिमा कार्यको क्रम हुन्छ र विश्लेषणकर्ताले ती क्रमहरूको क्रमिक विश्लेषण गर्नुपर्दछ ।

प्रतिमानहरू

सामाजिक मूल्यमान्यतालाई प्रतिमान भनिन्छ । प्रस्तुत गरिएको कथ्य अभिव्यक्ति वा प्रदर्शनका सामाजिक मूल्यमान्यताहरू के के छन् भन्ने कुराको विश्लेषण गर्नु आवश्यक छ । बालन प्रस्तुत गर्दा त्यसका विधिविधान र मान्यताहरू केकस्ता छन् त्यसैअनुसार नै प्रस्तुत गरिन्छ । लोकसाहित्यका हरेक विधामा लोकमान्यताहरू

समाविष्ट हुन्छन् । ती मान्यताहरूको विपरीत गएर ती प्रदर्शन गरिँदैनन् । त्यसैले यस्ता विधा र प्रस्तुतिहरूको अध्ययनमा सामाजिक प्रतिमानहरूलाई ख्याल गरेर विश्लेषण गर्नुपर्ने हुन्छ (पराजुली, २०७१, पृ. १४७) ।

विधा

कथनको विधाअन्तर्गत लोककथा, गीत, नाटक आदि पर्दछन् । विधा भन्नाले सम्बन्धित प्रस्तुतिको किसिम वा पहिचान हो । लोकसाहित्यको अध्येताले सम्पादन गरिएको प्रस्तुतिको विधा के हो भन्ने कुराको जानकारी दिनुपर्छ । लोकसाहित्यका विधाहरू परिवर्तनशील हुन्छन् । एक ठाउँमा प्रस्तुत गरिएको कथ्य प्रस्तुति अर्को ठाउँमा प्रस्तुत गर्दा केही परिवर्तित हुनसक्छ । कुनै एक ठाउँमा प्रस्तुत गरिने लोकगाथालाई अर्को ठाउँमा लोककाव्य भनेर प्रस्तुत हुनसक्छ । त्यस्तै गाथालाई गीत मानेर गाएका हुन सक्छन् । एउटै लोकसामग्री पनि भिन्नभिन्न विधामा परिणत हुन सक्छन् । अध्येताले सम्बन्धित प्रस्तुतिको पूरा श्रवण/अवलोकन गरी विधा खुट्याउनुपर्दछ (पराजुली, २०७१, पृ. १४७) । यसका लागि सम्बन्धित विभिन्न विधाहरूका बारेमा सैद्धान्तिक ज्ञान आवश्यक पर्दछ । उक्त विधाका विशेषतासहित प्रकाश पार्नु जरुरी हुन्छ ।

नतिजा र विमर्श

प्रस्तुत लेखमा डेल हाइम्सको कथनको जातितत्व पद्धतिका आधारमा दुर्गादेवीका फागको विश्लेषण गरी प्राज्ञिक निष्कर्षमा पुगिएको छ । यसमा दुर्गादेवीका फाग गाउने परम्परा, संस्कार र सन्दर्भलाई समेटि सर्वेक्षणत्मक विधिबाट अध्ययन गरी वस्तुगत निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

दुर्गादेवीका फागको सन्दर्भपरक विश्लेषण

बर्भाङ जिल्ला थलिनौबिस क्षेत्रको दुर्गादेवीको मठमन्दिरमा दुर्गादेवीका फागहरू देवीको पूजा र पर्वका अवसरमा गाउने गरिन्छ । दुर्गादेवीको मन्दिरमा लाग्ने पर्व विसती पर्व, माघ १६ लाकुडी लाइनी पर्व, फाल्गुन १६ भकुन्डो पर्व र वसन्तपञ्चमी पर्वमा फाग गाउने प्रचलन छ । असमान संरचना भएका हरफ रहेका दुर्गादेवीको फाग अन्त्यानुप्रासयुक्त आख्यानात्मक गीत हो । दुर्गादेवीका फागमा पार्विक, सांस्कृतिक र भक्तिभावको सन्दर्भ प्रस्तुत भएको देखिन्छ । दुर्गादेवीका मडको दिन केवाड खोले दिन भनेर पर्व विशेषमा दीपावली र दीप प्रज्जव गर्दै पूजाका समयमा फाग गाइन्छ । थलिनौबिस क्षेत्रका वयोवृद्ध, युवा, तन्नेरी फाग गाउन जान्ने सबै पुरुषले हातको हाउभाउ र खुट्टाको चाल मिलाएर फाग गाउने गरिन्छ । फाग गाउँदै दुर्गादेवीको आराधना गर्ने हुँदा यो फाग धार्मिक दृष्टिकोणले पनि महत्वपूर्ण मानिन्छ । यहाँ उक्त फागको सन्दर्भपरक अध्ययनअन्तर्गतका तत्वका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

विधा

लोकवार्ताको लोकसाहित्यअन्तर्गत लोकगीतभित्र समेटिने लोकगाथा (लोक नाटकलाई समेत समेट्ने) लोकसाहित्यको विधाअन्तर्गत प्रस्तुत फाग पर्दछ । दुर्गादेवीको फाग मौखिक परम्परामा प्रचलित फाग हो । यस फागमा शिष्ट साहित्यिक विधाको कुनै प्रतिविम्बन छैन । यस फागमा धार्मिक, ऐतिहासिक, दैविक, संस्कारजन्य र पार्विक सन्दर्भ प्रस्तुत भएको देखिन्छ । गायन र नृत्यसमेत प्रस्तुत हुने यस फागमा असमान प्रकृतिका अन्यानुप्रासयुक्त हरफहरूको प्रयोग भएकाले यसलाई लोकगाथाअन्तर्गत राखिएको छ । यो फाग

गेयात्मक छ । यस फागमा सहभागीहरूले सजिलोसँग गाउन सकिने हुँदा यो कविता विधासँग सम्बन्धित छ । दुर्गादेवीको जन्म, पूजाविधिलगायत दुर्गादेवीको भक्ति र महिमाको वर्णन गरिएकाले यो आख्यान विधा पनि हो । लोकसाहित्यको लोकगाथाअन्तर्गत दुर्गादेवीको फागलाई गीतिआख्यान विधाका रूपमा चिनाइएको छ । फाग प्रस्तुतिका क्रममा नाचेर गाउने हुँदा नृत्य विधासँग पनि यसको मेल खान्छ । देवीको भक्ति गान भएकाले लोकसाहित्यको विधातात्विक दृष्टिकोणले उत्कृष्ट छ भन्ने कुरा तलको उदाहरणबाट पुष्टि हुन्छ ।

दुर्गादेवीको जन्मसन्दर्भ

तिल्याली बगड सिद्धकी दुवाउली लडी

देवीको औतार भयो पाङ्गर जडी

देवीका मण्डप देवी केलणी रमु

देवीका मण्डप देवी बैह्यायो हुम

उनोसेरो गौले चन्यो उवो हरियो

देवीका मण्डप देवी फुलै भरियो । (रामादेवी बुढा, ७५ वर्ष, छत्रिस पाथिभेरा- ६, बभाङ)

प्रस्तुत फागमा दुर्गादेवीको जन्म पाङ्गर जडीबाट भएको प्रसङ्गको व्याख्या गरिएको छ । थलिनौबिसको दुर्गादेवी मन्दिरमा अहिले पनि दुर्गादेवीको मन्दिरमा आधा भाग देखिने पाङ्गरको रुख छ । दुर्गादेवीको हुम (एक प्रकारको यज्ञ पूजा) पूजा गरेर फाग गाउने गरिन्छ । फागको गायन प्रक्रिया लडी, जडी, रमु हुम हरियो, भरियो जस्ता अन्तरालाई हेर्दा यो फाग कविता विधाको लोककाव्यका रूपमा देखिन्छ । यस फागमा देवीको घटना वर्णन, सन्दर्भ, पूजा र महिमा गानको वर्णन गरिएको हुँदा आख्यान पनि हो । लोकसाहित्यमा जनश्रुति परम्परालाई महत्वका साथ हेरिने हुँदा यो मौखिक परम्परामा बाँचेको छ । गीत र आख्यान विधासँग मेल खाने हुँदा विधातात्विक दृष्टिकोणले यो फाग उत्कृष्ट देखिन्छ । जस्तै :

सुवाचराले निम्तो दिने सन्दर्भको वर्णन

भाउन भाउन सुवा चडा निम्तो जगाउन ।

दसै धानी लाडु चिउडा सामा बट्पायो ।

दसै धानी खान्या सामा एकैदिन खायो ।

दसै दिनको हिड्ने बाटो एकैदिन हिट्यो ।

होइन होइन घसारी चेली मेरो बलु लेउन ।

जैसी ज्यूका घर भान्या बाटो जनाइ देउन । (रामादेवी बुढा, ७५ वर्ष, छत्रिस पाथिभेरा- ६, बभाङ)

प्रस्तुत फागमा समान प्रकृतिका हरफहरू, अन्तराको समानता र अक्षर संरचना हेर्दा कविता विधाका रूपमा चिनिन्छ। यस फागमा निमन्त्रणा दिन सुवा चडालाई भनेको सन्दर्भ हेर्दा यो लोकआख्यान पनि हो साथै यहाँ दसधार्नी खानेकुरा बाटोमा खानका लागि तयार गर्नु, बाटोमा बोक्नुभन्दा फेरी एकैपटक सबै खानु जस्ता प्रतिमानहरू आएका आधारमा लोकगाथाको विषय समेटिएको हुँदा यो फाग उत्कृष्ट लोकसाहित्यिक विधाका रूपमा रहेको छ। मानिसलाई दस दिन हिड्ने बाटो एकै दिनमा हिड्दा अलौकिक विषयको पनि यसमा समावेश गरेको पाइन्छ।

बाटो देखाउने सन्दर्भ

हमरा त बाला बर्मा गंगिका तिर

कोरे बाटो भाला जिया गंगिका तिर

कोरे बाटो भाल जिया बाया केदार

दाइनो बाटो भाला दिया गंगिका तिर

बाँया बाटो भाला दिया बाया केदार

नसीगयो सुवा चडो गंगिका तिर

पुगिगयो सुवा चडो गंगिका तिर। (रामादेवी बुढा, ७५ वर्ष, छत्रिस पाथिभेरा- ६, बभाङ)

प्रस्तुत हरफमा अन्यानुप्रासको आवृत्ति, छेकानुप्रास, अन्यानुप्रास जस्ता अनुप्रासयुक्त हरफ आएकाले यो कविताको तत्वसँग सम्बन्धित छ। कविता तत्वका दृष्टिले यो फाग महत्वपूर्ण छ। साथै आख्यान तत्वसमेत रहेकाले यो गीतिकाव्य लोकगाथाका रूपमा आएको छ।

सहभागी

प्रस्तुत दुर्गादेवीका फागमा मानवीय र मानवेत्तर पात्रहरू सहभागीका रूपमा समावेश छन्। दुर्गादेवी बाठपाला, धल्देउ, लाङ्गा, मस्टो, ईश्वरदेउ शुर्मा, बाह्रै देउ, बाइसै देउ जस्तै: लौकिक अलौकिक पात्रहरूको सहभागिताले फाग जीवन्त छन्। यसमा बालाबर्मा, विर्मावती धमेनी, मङ्गल्यारी, ज्ञानु जोशी, घसारी चेली, पधेरी चेली ओख्यारी चेली, रूपा चडो, वामनी बज्यै, रातिकाली, इन्द्र जोग्यानी, रूपाचेली, तारा, मामाभान्जा, सासुबुहारी, मेघमण्डल आदि जस्ता प्रत्यक्ष परोक्ष सहभागीहरूको वर्णन गरिएको छ। यसमा मेघमण्डल, तारामण्डल, बादलमण्डल, धर्ती आकाश, स्वर्ग नर्गको वर्णन गरिएको फागमा गंगा, जमुना, धाया कान्छा, वाला बैसेन्द्र, पूजारी, सिञ्जामहाराज, इन्द्र, विष्णु देवताको पनि गौण सहभागिताको वर्णन छ। प्रस्तुत फागमा सहभागीहरूलाई उदाहरणसहित यसरी पुष्टि गर्न सकिन्छ :

खप्तडी पाटनमा देवी देवताको सहभागिता

खप्तडी पाटन चौर जुल्की लाग्यो घाम

कोरे देव चली आया हेर लोग राम

बाठपाला चली आया हेर लोग राम

धौलापूर चली आया हेर लोग राम

नुवादेउ चली आया हेर लोग राम

बाइसै देउ चली आया हेर लोग राम

दुर्गादेवी चली आया हेर लोग राम । (रामादेवी बुढा, ७५ वर्ष, छविस पाथिभेरा- ६, बभाङ)

प्रस्तुत फागमा खप्तडको पाटनमा घाम भुल्केको समयमा विभिन्न देवी देवताको सहभागीको वर्णन गरिएको छ । यसमा बाठपाला देवताको सहभागिता, धौलापुर देवताको सहभागिता, नुवादेउ देवताको बाहेर देउ, बाइसै देवताको सहभागिताको वर्णन गरिएको छ । यसमा दुर्गादेवी लगायत विभिन्न देवीदेवताको साथै दुर्गादेवीको सहभागिताको व्याख्या यसरी गरिएको छ :

जैसीज्यूका घर जाने सन्दर्भमा सहभागी

उइरे पर भेटिहेल्यो घसारी चेली

होइन होइन घसारी चेली मेरो बलु लेउन ।

जैसी ज्यूका घर भानो बाटो जनाई देउन ।

घाँस काट्न जानु पुली वान्नु जानु

मै क्या जानु मै क्या जानु जैसीज्यू की बात

उइरे पर भेटाइहेल्यो दौरालो चेलो

उइरे पर भेटाइहेल्यो पतारी चेली । (रामादेवी बुढा, ७५ वर्ष, छविस पाथिभेरा- ६, बभाङ)

प्रस्तुत फागमा मानवीय र मानवेतर पात्रहरू सहभागीका रूपमा वर्णन गरिएको छ । जोशीज्यूका घर जान सुवाचडोको सहभागिता रहेको छ । फागमा घसारी चेलीको सहभागिताको वर्णन गरिएको छ । साथै दौरालो चेला, पत्यारी चेली जस्ता पात्रहरूको सक्रिय सहभागिता फागमा छ । यसरी दुर्गादेवीका फागमा विभिन्न देवी देवता, साथै अन्य थुप्रै सक्रिय सहभागीको वर्णन फागमा पाइन्छ । जस्तै :

चौन्ननी पारी कालिपारी जाने सन्दर्भमा सहभागी

डाणाको डड्याइलो बाघ खाणा हानुला ।

खोलीको चुण्याउली साप पाया चेपुला ।

आलचाल लाउला जिया कुकुन्या बाउत ।

बिचतिर लाउला जिया माछाकी बाउत ।

नसिगया ईश्वर देउकी चौन्ननी पारी । (रामादेवी बुढा, ७५ वर्ष, छविस पाथिभेरा- ६, बभाङ)

प्रस्तुत फागमा चौन्ननी पारी जाने सन्दर्भमा डाँडामा डड्याइलो बाघ आउने कुराको वर्णन छ । नदी खोलामा चुव्याउली सर्पको सहभागिताको व्याख्या गरिएको छ । यसमा कुकुरको जस्तै पौडने माछाको जस्तै पौडने सन्दर्भको पनि वर्णन गरिएको छ । यसरी यस फागमा विभिन्न मानवीय र मानवेतर सहभागीको वर्णन गरिएको छ ।

परिवेश र दृश्य

बभाङ थलिनौबिस क्षेत्रको दुर्गादेवीको मन्दिर मठमा विभिन्न पर्व विशेषमा दुर्गादेवीका फाग गाइने गरिन्छ । भाद्र विसती, लाकुरी लाइनी पर्व, गोलोहाल्ली पर्व श्रीपञ्चमीको मेदा पर्व विशेषमा दुर्गादेवीका फागहरू गाउने प्रचलन छ । दुर्गादेवीको फागमा दुर्गादेवीको मण्डप, हरियो प्राकृतिक वातावरण, रातो मार्सी धान फल्ने थलि जिउलो, परापुलो धान, पञ्च गजले शुद्धपारी पोतेका पूजास्थल, पूजामा चाहिने पञ्चामृत, फलफूल, शङ्ख, घण्टा, आलम, हवन सामग्री आदिको चित्रण गरिएको छ । यसमा पूजास्थलको हवनकुण्ठ, मठ, हुम्पाउडोलाई मुख्य पूजास्थलको रूपमा चित्रण र वर्णन गरिएको छ ।

सांस्कृतिक परिवेशका रूपमा दुर्गादेवीको पहिरन पैतलाको घुघुरु, कुखुराको अण्डा जस्ता कुर्कुच्चा, देवीको पहिरन सुनौलो रूप, दसवटा हातको वर्णन, परेवाको जस्तो नजर, शिरमा शिरबन्दीको सजावट गरेकी देवीको महिमाको परिवेश यसमा चित्रण गरिएको छ । खप्तडबाट घाम भुल्केको अवस्थाले यहाँको प्राकृतिक सौन्दर्यको चर्चा गरिएको छ । नवरात्रि, विजया दशमीको पार्विक सन्दर्भ, घाँस काट्ने, दाउरा भाच्ने सन्दर्भ, दौरालो चेलो, पन्यारी, चेली, फूलपाती टिपेको, पानीघट्टामा पिठो पिसेको सन्दर्भ, जँघार तरेको प्राकृतिक परिवेशको चित्रण देवीका फागमा पाइन्छ । सूचना र पत्रचारका लागि चरालाई उपयोग गर्ने प्रसङ्ग, आगोको आविष्कार गर्ने प्रसङ्ग, मङ्गल्यारीले मंगलगीत माडल गाएको सन्दर्भ परिवेशका रूपमा यस फागमा आएको छ ।

प्रस्तुत फागमा प्राकृतिक परिवेशका रूपमा स्वर्गको बयान, द्वन्द्वको बयान, विष्णुको बयान, सुन, चाँदी, तामा, पितलजस्ता धातुको वर्णन, मेघमण्डल, तारामण्डल बादल मण्डल, स्वर्गलोकजस्ता प्राकृतिक सन्दर्भलाई उल्लेख गरेको छ । मामाघर आउने जाने प्रसङ्ग चेलीको वेदना, हलो जोतेको प्रसङ्ग, बुहारी र सासुको कर्तव्य, प्राकृतिक भूमण्डलको चक्रिय वर्णन, पूजा गर्ने पूजारीको शुद्धताको वर्णन मन्दिरमा जाँदा पूजा गर्दा क्रमिक, मानसिक र वाचिक रूपले शुद्ध हुनु पर्ने प्रसङ्ग र नवाइधुवाई गर्नुपर्ने प्रसङ्गको उल्लेख यसमा रहेको छ । चारवटै दिशाको वर्णन देवीको पूजाको प्रसङ्ग त्यसमा देवीलाई रङ्ग भर्ने प्रसङ्ग बत्ती होम गर्ने प्रसङ्ग होमका लागि चाहिने सामग्री, तोरीको तेल, चामल, श्रीखण्ड, पैयुउ, धुपजडी चामल (नैर्वद) पिठो रातो ज्वोति हुने मस्यौराको तेलको हरियो ज्वोति हुने सन्दर्भ पनि प्राकृतिक परिवेश र दृश्यका रूपमा वर्णन यस फागमा गरिएको पाइन्छ ।

सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, आर्थिक विभिन्न परिवेशको ग्रामीण जनजीवनको, संस्कार, संस्कृति, चालचलन, रीतिरिवाज, परम्पराका साथै प्राकृतिक सौन्दर्यले भरिपूर्ण थलिजिउला थलिनौबिसको दृश्यको पनि चित्रण गरिएको पाइन्छ। दुर्गादेवीका फागको परिवेश र दृश्यलाई यसरी उदाहरणबाट पुष्टि गर्न सकिन्छ :

दुर्गादेवीको अवतारको परिवेश

तिल्याली वगड शिद्धकी दुवाउली लडी

देवीको औतार भयो पाङ्गर जडी

देवीका मण्डपदेवी केलडी रम्

देवीका मण्डप बैठ्यायो हुम

देवीका मण्डपदेवी क्याउले भरियो ।

उनो मेरो गौले च्यो उवो हरियो ।

देवीका मण्डप देवी गोवर भरियो ।

देवीका मण्डप देवी फुलै भरियो । (रामादेवी बुढा, ७५ वर्ष, छविस पाथिभेरा- ६, बभाङ)

प्रस्तुत फागमा थलिनौबिसको दुर्गादेवीको मन्दिर, थलिजिउलाको प्राकृतिक परिवेशको चित्रण गरिएको छ। तिलेली बगर, खोरीगाड, हरियो दुवोको सन्दर्भका साथै पाङ्गरको रुखको जराबाट दुर्गादेवीको अवतार भएको परिवेशको चित्रण फागमा व्याख्या गरिएको छ। केलडीका फूल, फूलैफूलले सजाएको देवीको मण्डपको दृश्यको वर्णन गर्दै तलतिर गाई गोरुले चरेको र माथितिर हरियो थलिजिउलाको प्राकृतिक सौन्दर्यको चित्रण प्रस्तुत फागमा पाइन्छ। जस्तै :

खप्तडको प्राकृतिक दृश्यको वर्णन

खप्तडी पाटन चौर जुल्की लाग्यो घाम

कोरे देउ चलि आया हेर लोगराम

दुर्गा देउ चलि आया हेर लोगराम

क्याउको बहाना चली आयाछन भवानी ।

सर्पका बहाना चली आयाछन भवानी । (रामादेवी बुढा, ७५ वर्ष, छविस पाथिभेरा- ६, बभाङ)

प्रस्तुत फागमा सुदूरपश्चिमको प्राकृतिक सौन्दर्य भूमि खप्तडको प्राकृतिक परिवेशको चित्रण गरिएको छ। यसमा खप्तडको पाटनमा घाम झुल्केको प्रसङ्गको व्याख्या गरिएको छ। खप्तडको पाटनमा सबै देवताहरू चलिआउने र रामरमिता हुने सन्दर्भको वर्णन यस फागमा पाइन्छ। दुर्गादेवी सर्पको बहाना गरी चलिआएको अलौकिक सन्दर्भको वर्णन यस फागमा पाइन्छ। यसरी खप्तडको मनोरम प्राकृतिक दृश्यको वर्णन यस फागमा पाइन्छ। जस्तै :

बालाबर्मा खोज्न गंगाको तीरमा जाने परिवेश

कोरे बाटो भाला जिया गंगिका तिर ।

कोरे बाटो भाला जिया बड्डी केदार ।

दाइनो बाटो भाला जिया गंगिका तिर ।

बाया बाटो भाला जिया बड्डी केदार ।

नसिगयो खुवाचडो गंगिका तिर । (रामादेवी बुढा, ७५ वर्ष, छविस पाथिभेरा- ६, बभ्रुवाङ)

प्रस्तुत फागमा सुवाचडोले बर्मालाई खोज्न जाने सन्दर्भको परिवेश चित्रण गरिएको छ । गंगिका तीर जाने बाटो कतापट्टि हो भन्ने परिवेश तथा यहाँ बड्डी केदारनाथ जाने बाटोको परिवेशको चित्रण गरिएको छ । यसरी बालाबर्मा खोज्न जाँदा बाटोको विभिन्न परिवेशको चित्रण गरिएको छ ।

उद्देश्य र घटनाक्रम

दुर्गादेवीका फागको मुख्य उद्देश्य थलिनौबिस क्षेत्रमा प्रचलित धर्म र संस्कृतिको जगेर्ना गर्दै भगवान् भक्ति र आस्थाप्रति विश्वास जगाउनु हो । देवीदेवताका फागहरूको सङ्कलन र विश्लेषण गरेर नेपाली साहित्यको जगेर्ना गर्नु यसको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । दुर्गादेवीको फाग गायनले अनुष्ठान सिद्धि हुने, लोकसाहित्यको विकास र जगेर्ना गर्ने भएकाले प्रस्तुत फागको महत्व रहेको देखिन्छ । यस फागमा दुर्गादेवीको जन्म, उत्पत्ति, अवतार, पूजा, हवन लगाउने सन्दर्भको अनुष्ठान सिद्धिका लागि महत्वपूर्ण सन्दर्भको रूपमा आएको छ । दुर्गामाताको सत्यता, भविष्यवाणी, वीरता, साहस, महिमा गायनको विषयलाई यसमा मुख्य उद्देश्यका रूपमा वर्णन गरिएको छ ।

प्रस्तुत फागमा दुर्गादेवीको अवतार बभ्रुवाङ थलिनौबिसको थलिजिउलामा पर्ने पाङ्गारको रुखको जराबाट भएको सन्दर्भको वर्णन गरिएको छ । दुर्गादेवीको मण्डव सजाउन गाईको गोवरले लिपेर, गहुतले चोखो बनाउँदै फलफूल चढाएर आलम, वैसेख, शंख, घण्ट, फूलपाती चढाउँदै सबै लोगका जनता पूजारी मङ्गल्यारी, ब्राह्मण, सबैको उपस्थिति, सहभागितामा हवन गर्दा फाग गाउने कुराको वर्णन यसमा छ । देवीको सुनौलो अनुहार, नाक, कान, आँखा, हात, खुट्टा शरीरको वर्णन र व्याख्या यस फागमा गरिएको छ । विभिन्न ठाउँमा जाने र त्यहाँ देवीको अवतार देखाउने सन्दर्भ एकातिर छ भने अर्कोतिर बाह्रै देवता, बाइसै देवताको रूपको अवतारको वर्णनको घटनाक्रम यस फागमा जोडेको पाइन्छ । हवन कार्यका लागि सूचना दिन सुवाचडो जाने सन्दर्भ एकातिर व्याख्या गरिएको छ भने अर्कोतिर आगोको आविष्कारको प्रसङ्गलाई पनि यसमा जोडेको पाइन्छ । बालाबर्माको खोजीमा धेरै ठाउँमा जाने सन्दर्भ र व्याख्या गरिएको यसमा सुन, चाँदि, फलाम, तामा, पित्तलको व्याख्या गरिएको छ । मेघमण्डल, बादलमण्डल, तारामण्डल, रूपामण्डल, धर्तीमण्डलको घटना वर्णन गरिएको यस फागमा धर्तीमा हुने सांस्कृतिक मान्यताहरूको आरोपको सन्दर्भ जस्तै मामाभान्जाले एउटै खटियामा सुत्ने कुरा, आमा छोरी एकै ठेकी दुध दुहुने कुरा, तुलाडी तुल नभएको, दुवाडी दुवो नभएको घटनावर्णन गरिएको छ । यस फागमा हवन कुण्ड शुद्ध बनाएर सम्पूर्ण सहभागीले चोखोनिम्तो भएर

सरसफाइ गरेर मङ्गल्यारी, धम्यानी, पूजारी सबैको सहभागी गर्ने सन्दर्भको घटनावर्णन गरिएको छ । यसरी विभिन्न सन्दर्भका घटनाक्रमको वर्णन दुर्गादेवीका फागमा गरिएको पाइन्छ । दुर्गादेवीका फागको घटनाक्रम उद्देश्यलाई उदाहरणद्वारा यसरी पुष्टि गरिन्छ :

सुवाचडो निम्तो हाल्न जाने बेलाको घटनाक्रम

मन्तालोग ईश्वर देउले जग्यो उठायो ।

विन्न तनु बालाबर्मा जग्यो इ न हुनो ।

भाउन भाउन सुवा चडा निम्तो जगाउन ।

कसरी भाउला मैखी निम्तो जगाउन ।

अनारी रात होली चिपली बाटो होली ।

अनारी रात उज्याली होली, चिपली बाटो अखरी भाली । (रामादेवी बुढा, ७५ वर्ष, छविस पाथिभेरा- ६, बभाङ)

प्रस्तुत फागमा देवी मण्डपमा पूजा गर्ने सन्दर्भको घटना वर्णनमा सुवा चडो निम्तो हाल्न, जोशीज्यूका घर बालाबर्मा खोज्न जाने सन्दर्भको घटनाको वर्णन गरिएको छ । यसमा मन्तालोगको विषयको वर्णन गरिएको छ । निम्तो जगाउन जाने परिवेशको चित्रण गर्दै अध्यारो रात, चिप्लो बाटोको विषयलाई घटनामा वर्णन गरिएको छ । यसमा दुर्गादेवीको मण्डपलाई सजाउने र होमन गर्ने क्रमको आवश्यक पूजाविधि, पूजासामग्रीको घटना वर्णन गरिएको पाइन्छ । जस्तै :

होमन गर्दाको घटनाक्रम

नसी गया बाला बर्मा हुम हुम्याउणा

मन्तालोक ईश्वर देउले जग्यो उठायो ।

विन्न तिनु मङ्गल्यारी जग्योइन हुनो

खोज तमे ईश्वर हेउकी मङ्गल्यारी खोज

कारे हुन्ना कारे हुन मङ्गल्यारी हुन्ना

एकुरे वैना होलि चौनन्नी पारी

एकुरे वैना लछ्या सरग्या लोग

कसरी भाल्लै बाला सरग्या लोग

कसरी भाल्लै बाला चौनन्नी पारी । (रामादेवी बुढा, ७५ वर्ष, छविस पाथिभेरा- ६, बभाङ)

प्रस्तुत फागमा हवनको घटनाको वर्णन गरिएको पाइन्छ । दुर्गादेवीको हवनकुण्ड हुम्याउडाको हवन पूजाका सन्दर्भको घटना वर्णन यसमा गरिएको छ । हवन गर्दा मंगलगीत गाउने मङ्गल्यारीको सहभागिता अनिवार्य

हुनुपर्ने सन्दर्भको वर्णन यसमा गरिएको पाइन्छ । मङ्गल गीत गाउनलाई खोजी गर्दै स्वर्गलोकदेखि चौनन्नी पारी जाने घटनावर्णन यसमा गरिएको छ । फागमा हवनका सन्दर्भमा आवश्यक पूजासामग्री पूजारा, ब्राह्मण, मङ्गल्यारी आदिको भूमिका, आवश्यकताको घटना वर्णन यस फागमा गरिएको पाइन्छ । जस्तै :

बाला बैसेन्द्रको खोजीको घटनाक्रम

वाइरे हुन्ना बाइरे हुन्ना बाला बैसेन्द्र

तल्ली मी गछ्यायो लख्या साङ्गल

उइमाथी गछ्यायो खापन्या साङ्गल

उइरे माथी गछ्यायो छ ताम्या साङ्गल

उइरे माथी गछ्यायो छ पित्त्या साङ्गल

उइरे माथी गछ्यायो छ रूपा साङ्गल

उइरे माथी गछ्यायो छ सुन साङ्गल

उक्ली गया ईश्वर देउ लख्या साङ्गल । (रामादेवी बुढा, ७५ वर्ष, छविस पाथिभेरा- ६, बभाङ)

प्रस्तुत फागमा बैसेन्द्र (आगो) को खोजीको घटनाक्रमको वर्णन गरिएको छ । स्वर्गबाट धर्तीमा बैसेन्द्र ल्याउन निकै चुनौति रहेको र ईश्वर देउले लख्या साङ्गल, खार्प्या साङ्गल, ताम्या साङ्गल, पित्त्या साङ्गल, रूपा साङ्गल हुँदै सुन साङ्गल भएर धर्ती लोगमा आएको घटनावर्णनको सन्दर्भ यस फागमा प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । यसरी यस फागमा विभिन्न सन्दर्भको घटनाहरू हवन गर्दाको विधि, पूजासामग्रीको घटनाक्रम, देवीको महिमाको घटनाक्रम आदिको वर्णन गरिएको पाइन्छ ।

प्रतिमान

थलिनौबिस क्षेत्रमा दुर्गादेवीले सत्य, न्याय र वीरताकी प्रतिमूर्तिका रूपमा शुद्ध, चोखो, न्यायिक देवीका रूपमा मान्ने जनविश्वास छ । थलिनौबिस क्षेत्रमा अनिकाल, भोकमरी, रुढिवादी, सुखा खडेरी हुँदा कुनै किसिमको दैनिक, प्राकृतिक प्रकोप संकट रोगव्याधी आउंदा पनि देवीको पूजा आराधना गरेपछि राम्रो हुने कुराको विश्वास छ । दुर्गादेवीलाई न्यायकी प्रतिमूर्तिका रूपमा कुनै पनि सर्तमा देवीको कसम एउटा कानुनी प्रमाण जस्तै मानिने हुँदा यहाँको दुर्गादेवीप्रतिको आस्था र विश्वासलाई प्रतिमानका रूपमा वर्णन गरिएको छ । दुर्गादेवीको अवतार पाङ्गारको जरावाट भएको पाइन्छ । वास्तवमा रुखको फेदबाट सुनको भौराडो फोडेर मन्तालोग धर्तीमा अवतार हुने सन्दर्भ अलौकिक सन्दर्भको व्याख्या फागमा वर्णन गरिएको छ । दुर्गादेवीको मन्दिर निर्माण, पूजाविधि, हवनविधि, सामग्रीको वर्णन, आगोको आविष्कार, इन्द्रलोकबाट धर्तीमा ल्याउने प्रक्रियाको वर्णन यसमा गरिएको पाइन्छ । दुर्गादेवीको शृङ्गारलाई पनि महत्वका साथ हेरिएको पाइन्छ । कुखुराको फुल जस्तै कुर्कुच्चा, डिम्मरको गोडा जस्तै छाती, पिपल पाते चिउडोको तुलना गर्दै सम्पूर्ण शरीर र शृङ्गारको वर्णन गरिएको पाइन्छ । खप्तडको पाटनमा घामको भुल्कोसँगै लोगलाई रमाइलो गर्दै ईश्वर देउ, दुर्गादेवी, बाठपाला, धौलापुरा, नुवादेउ, घल्देउ, वाइसै देउ, बाह्रै देउ, अवतार भएर रमाइलो गर्दै पूजा गर्ने,

देवता काप्ने अवतार हुने रैना दिने भविष्यवाणी गर्ने विधिपद्धति र नमुनालाई प्रतिमानलाई उदाहरणसहित यसरी पुष्टि गरिन्छ ।

देवीको सौन्दर्यको वर्णन

छाती जोली धेकु देवी डिमरे गेडो

ओठ जोली धेकु देवी बट्यायाका बत्ती

दन्त जोली धेनु देवी दाडिमका विउ

जिब्बा जोली धेकु देवी कर्कला पात

नाक जोली धेकु देवी छुरी अनापो

आँखा जोली धेकुदेवी परेवा नजर । (रामादेवी बुढा, ७५ वर्ष, छविस पाथिभेरा- ६, बभाङ)

प्रस्तुत फागमा दुर्गादेवीको अवतार र शृङ्गारलाई विभिन्न वस्तुसँग तुलना गरिएको छ । छातीलाई डिमरका गेडासँग, ओठलाई बट्यायाका तयार बनाएको कातेको बत्ती जस्तै तुलना गरी वर्णन गरिएको छ । दाँतलाई दाडिमको विउसँग तुलना गरेर, कर्कलाको पात जस्तै जिब्रो परेवाको जस्तै नयनको वर्णन प्रस्तुत फागमा गरिएको पाइन्छ । देवीको रूप र सौन्दर्यलाई प्राकृतिक सौन्दर्यका रूपमा यसमा वर्णन गरिएको पाइन्छ । जस्तै :

पाप धर्मप्रतिको विश्वास वर्णन

तेरापापी मन्तालोग भानाइन भानो

मेरा पापी मन्तालोग क्याउ को छ पाप

तेरापापी मन्तालोग पापको घर

मामा भान्जा मानिसका एकाई खाट सिना

माया चेली ग्वालाकी एकाई ठेकी दुना

तेरा पापी मन्तालोग दुवाडी दुवै छ ।

तेरा पापी मन्तालोग तुलाडी तुलै छ । (रामादेवी बुढा, ७५ वर्ष, छविस पाथिभेरा- ६, बभाङ)

प्रस्तुत फागमा यस धर्तीमा नआउने सन्दर्भ जोड्ने धर्तीमा मनुष्य नै मनुष्य छन् । त्यहाँ पापी मान्छेहरू बस्छन् । धर्तीमा पाप बोकेको छ । यहाँ मामाभान्जा एउटै खट्टियामा सुत्छन् । यदि मामाभान्जा एउटै खट्टियामा सुत्थो भने पाप लाग्छ भन्ने जनविश्वास छ । अहिले पनि थलिनौबिसका मान्छेहरू मामा भान्जा एउटै खाटमा सुत्न नमिल्ने प्रचलन रहेको छ । यहाँ आमा छोरीले एउटै ठेकीमा गाईको दुध दुहुनु हुँदैन भन्ने जनविश्वास

छ । फागमा वर्णन भए जस्तै एउटै ठेकीमा दुध दुहेमा पाप लाग्छ भन्ने मान्यता यहाँ वर्णन गरिएको छ । दुवाडीमा दुवो र तुलाडी गडा तुल रहनुपर्छ, भन्ने मान्यताको वर्णन प्रस्तुत फागमा छ । जस्तै:

शुद्धकार्यमा गर्ने सन्दर्भ

कारे तमे पूजारीकी नाई धोइ प आया ।

कारे तमे पूजारीकी पर सुद्धी भया ।

कारे तमे पूजारीकी शिर पुछ्छी आया ।

नाविका धान भाइ नाई धोई प आया ।

शिर देउका धान भाई नाइधोइ प आया ।

परदेउका धान भाइ पर शुद्धी भया । (रामादेवी बुढा, ७५ वर्ष, छविस पाथिभेरा- ६, बभाङ)

प्रस्तुत फागमा दुर्गादेवीको पूजाका सन्दर्भमा हवनका सन्दर्भमा पूजा गर्ने चलन रहेको कुराको वर्णन गरिएको छ । यहाँका पूजारी, मुखिया, ब्राह्मण, नाइके, मुखिया, रखबार, सम्पूर्ण सहभागीहरूले एकदमै चोखोनिउतो भएर शुद्ध भएर पूजा गर्ने चलनको वर्णन गरिएको छ । नावीका धान देवताको पानीको मूलमा गएर नहाएर आउनुपर्ने शिरदेव, वडादेउ, च्वागोटको पानीमा गएर नुहाएर आउनु पर्ने, देवताको थानमा मन्दिरमा गएर सरसफाइ गर्दै, नुहाउँदै अगाडि बढ्नु पर्ने विषयलाई यस फागमा प्रतिमानका रूपमा वर्णन गरेको पाइन्छ ।

दुर्गादेवीको फाग थलिनौबिसको दुर्गादेवीको मन्दिर मठमा देवीको पूजाविशेषमा गाउने भक्तिगीत हो । देवीका फाग माघ सोह्र लाकुडी लाइनी पर्व, फागुन सोह्र, भकुन्डो हाल्नी पर्व, श्रीपञ्चमी पर्व (मेदा पर्व) महाअष्टमी आदि सन्दर्भमा गाउने प्रचलन छ । यस फागमा दुर्गादेवीको जन्मसन्दर्भ, पूजासामग्री, पूजाविधि, देवीको मण्डप तथा मन्दिर निर्माणको सन्दर्भलाई वर्णन गरिएको पाइन्छ । देवीको आराधना, भक्तिको सन्दर्भलाई यस फागमा समावेश गरिएको छ । देवीको शृङ्गारको वर्णन, रूपको वर्णन, सौन्दर्य वर्णन यसमा गरिएको छ । दुर्गादेवी जहिल्यै सत्य र न्यायको पक्षमा उभिएर बलियालाई निहुराउने र सोभा कमजोरलाई उठाउने दैविक न्यायिक देवीका रूपमा यस फागमा वर्णन गरिएको छ । खप्तडको प्राकृतिक सौन्दर्यको वर्णन, थलिनौबिसको प्राकृतिक, सांस्कृतिक परिवेशको चित्रण फागमा पाइन्छ । यहाँको पूजाविधि, शुद्धतासम्बन्धी विधि, साथै सम्पूर्ण पूजासामग्री, विधिको वर्णन फागमा पाइन्छ । देवीको पवित्र भूमि थलजिउलामा देवीको पूजा समयमा पूजारी, नायक, ब्राह्मण सम्पूर्ण सहभागीहरूले चोखोनिउतो भएर शुद्ध भएर आउनुपर्ने सन्दर्भको वर्णन यसमा गरिएको छ । हवनको समयमा विभिन्न सामग्रीको शुद्धता, जेष्ठता गुणस्तरीयताको पनि वर्णन फागमा गरिएको पाइन्छ । मंगल गीत गाउने महिलादेखि दुर्गादेवीका धमेनीसम्म सम्पूर्ण वर्णन यस फागमा गरिएको पाइन्छ । दुर्गादेवीको फाग गायन यहाँको पहिचान र संस्कृतिको विषय बनेको निष्कर्ष निकालिएको छ । यस क्षेत्रमा लोकसाहित्य, लोकसंस्कृतिप्रति जनताको आस्था, भरोसा र विश्वास जगाउन दुर्गादेवीको फागले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ । विभिन्न ढङ्गले विभाजित यहाँका समाज, संस्कृतिलाई समेत देवीका फाग गाउने परम्पराले एकताबद्ध बनाएको निष्कर्ष फागमा विश्लेषण गरिएको छ ।

निष्कर्ष

दुर्गादेवीको फाग थलिनौबिसको दुर्गादेवीको मन्दिर र मठमा देवीको पूजाविशेषमा गाउने भक्तिगीत हो । दुर्गादेवीका फाग लाकुरी लाइनी पर्व, गोलोहाल्ली पर्व श्रीपञ्चमीको मेदा पर्व दुर्गादेवीको पर्वविशेषमा गाउने प्रचलन छ । यस फागमा दुर्गादेवीको जन्मसन्दर्भ, पूजासामग्री, पूजाविधि, देवीको मण्डप, दुर्गादेवीको पर्वको विषयलाई समेटि देवीभक्तिको बारेमा वर्णन गरिएको पाइन्छ । दुर्गादेवीको आराधना, भक्तिको सन्दर्भलाई फागमा समावेश गरिएको छ । दुर्गादेवीको शृङ्गारको वर्णन, रूपको वर्णन र सौन्दर्यको वर्णन गरिएको छ । दुर्गादेवीलाई जहिल्यै सत्य र न्यायको पक्षमा उभिएकी पवित्रताकी प्रतिमूर्तिका रूपमा वर्णन गरिएको छ । थलिनौबिसको प्राकृतिक सौन्दर्यको वर्णन, सांस्कृतिक परिवेशको चित्रण फागमा पाइन्छ । यहाँको पूजाविधि, शुद्धतासम्बन्धी विधि, साथै सम्पूर्ण पूजासामग्री, विधिको वर्णन फागमा पाइन्छ । यसमा दुर्गादेवीको पवित्र मन्दिर दुर्गा मन्दिरमा देवीको पूजा समयमा पुजारी, नायक, ब्राह्मण तथा सम्पूर्ण सहभागीहरूले चोखोनितो भएर, शुद्ध भएर आउनुपर्ने सन्दर्भको वर्णन गरिएको छ । यसरी दुर्गादेवीको फागबाट उल्लिखित ठाउँको परम्परागत संस्कार र संस्कृति जीवन्त रहन मद्दत पुगेको देखिन्छ । थलिनौबिस, थलिजिउलो, खुट्कुडी जस्ता प्राकृतिक, सांस्कृतिक, धार्मिक स्थलहरूको पहिचान, खोज, अन्वेषण, प्रचारप्रसार विकासका लागि दुर्गादेवीको फाग गायनले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ । वास्तवमा परम्परित भाषा साहित्य, लोकजीवनलाई जीवन्त राख्न दुर्गादेवीका फागको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको निष्कर्ष यस फागको विश्लेषणबाट पुष्टि भएको पाइन्छ ।

बझाङ जिल्ला थलिनौबिस क्षेत्रमा र छविस पाथिभेरा गाउँपालिका र दुर्गाथलि गाउँपालिका दुर्गादेवीका फागहरू गाउने चलन छ । दुर्गादेवी, शुर्मादेवीकी दिदी भए पनि एकदिन शुर्मादेवीले थलिनौबिस क्षेत्र छोडेर रिसाएर शुर्मा सरोवर तालमा गएको जनविश्वास यहाँ छ । दुर्गादेवीका पर्व विशेषमा दुर्गा मन्दिरमा दुर्गादेवीका फाग गाउने प्रचलन छ । साउन, भदौ महिनामा ऋतुचक्र अनुसार दुर्गादेवीको पर्व विशेषमा दुर्गादेवीका फागहरू गाउने चलन रहेको छ । दुर्गादेवीको वर्णन, पूजाविधि, पूजासामग्रीको विषयमा वर्णन गरिएको फाग गाउँदा मनले चिताएको फल प्राप्त हुने जनविश्वास छ । धार्मिक रूपमा कट्टर मानिएको दुर्गा पर्व विशेषमा लाकुरी लाइनी पर्व, गोलोहाल्ली पर्व श्रीपञ्चमीको मेदा पर्व विशेषमा दुर्गादेवीको फाग गाउने प्रचलन रहेको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

पराजुली, मोतीलाल (२०७१). नेपाली लोककथा : सिद्धान्त र विश्लेषण. काठमाडौँ : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन प्रा.लि. ।

पराजुली, मोतीलाल (२०६३). नेपालमा प्रचलित नृत्य र नृत्यनाटिकाहरू. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

पराजुली, मोतीलाल (२०४९). नेपाली लोकगाथा. पोखरा : तारादेवी पराजुली ।

बन्धु, चूडामणि (२०७१). नेपाली लोकसाहित्य. काठमाडौँ : एकता प्रकाशन ।

बन्धु, चूडामणि (२०६५). अनुसन्धान तथा प्रतिवेदन लेखन. काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।

बन्धु, चूडामणि (२०५९). 'क्षेत्रकार्य र सम्पादन सिद्धान्त' नेपाली संस्कृति. काठमाडौं : सांस्कृतिक संस्थान ।

बाउम्यान, रिचार्ड (सन् १९७७). भर्वल आर्ट एज पर्फमेन्स प्रोस्पेक्ट हाइट्स आइ एल : वेभलेन्ड प्रेस ।

बाउम्यान, रिचार्ड र सेर्जर जोउल (सन् १९७५). एन्नुअल रिभ्यु द इथ्नोग्राफी अफ स्पिकिङ.
डब्लु.डब्लु.डब्लु.एन्नुअलरिभ्यु.ओ.आर.जी./एआर अनलाइन ।

लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद (२०६२). शोधविधि. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

विन्सटन, बेस्टि (सन् २०१२). 'थेयोरिटिकल ओभरभियु'. फाउन्डेसन अफ सोसियोलिङ्गिस्टिक : एन इथ्नोग्राफिक
अप्रोच. फिलाडेलफिया : युनिभर्सिटी अफ पेनसिल्वानिया ।

हाइम्स, डेल (सन् १९७४). फाउन्डेसन अफ सोसियोलिङ्गिस्टिक : एन इथ्नोग्राफिक अप्रोच. फिलाडेलफिया
: युनिभर्सिटी अफ पेन्सिल्वेनिया ।